ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

पदशक्तिस्वरूपविचारः

विनयकुमारः

शोधविद्यार्थी, कर्णाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः

बङ्गालुरु

प्रबन्धसारः

सकलो लोकः शब्देनैव हेयोपादेयविवेकं लब्ध्वा जिहासितं जहाति। उपादित्सितमुपादत्ते। इष्टानिष्टे शब्दादेव प्रतीत्य इष्टेषु प्रवर्तते, अनिष्टान्निवर्तते च। शब्दादेव धर्माधर्मादिकमधिगच्छति। शब्दरूपप्रमाणाभावे नापि लौकिकवैदिकव्यवहारः। न च धर्माधर्मादिव्यवस्था। किं बहुना? सकलजीवराशिः अन्ध इव निरुद्धनिखिललोकव्यवहारः स्यादिति कविशिरोमणिना दण्डिना काव्यादर्शे उद्घोषितम्। यथा सूर्यादि-ज्योतिषामभावे अपरिमितेन तमसाऽस्कन्दिताः पदार्थाः अगृहीततया व्यवहारपथो विलुप्यन्ते। तथा शब्दाभावे जीवानां ऐहिकपारत्रिकव्यवहाराः विलुप्येरन्। तस्मात् शब्दोऽर्थप्रकाशनशीलं ज्योतिरिव महोपकारं जनयति लोकानाम्। तादृशशब्दस्य शक्तिविचारः अत्र निरूपितम्।

उपोद्घातः

विदितमेव एतत् सर्वं हि वक्तव्यं श्रोतव्यं च शब्दाधीनमेव इति। शब्दास्तावत् मानवानां अनितरसाधारणा देवदत्ता निधिः इत्येव वक्तव्याः। तेनैव जीवानां लोकयात्रा सुलभा दृश्यते। यथा सूर्यादि-ज्योतिषामभावे अपरिमितेन तमसाऽस्कन्दिताः पदार्थाः अगृहीततया व्यवहारपथो विलुप्यन्ते तथा शब्दाभावे जीवानां ऐहिकपारत्रिकव्यवहाराः विलुप्येरन्। तस्मात् शब्दोऽर्थप्रकाशनशीलं ज्योतिरिव महोपकारं जनयति लोकानाम्। अत एव उक्तं दण्डिना -

काव्यादर्शे -

"इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥
इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते॥" इति।

(काव्यादर्शः १. ३-४)

लौकिकाः जनाः अर्थमनुसृत्य शब्दान् प्रयुञ्जते। वैदिकानामृषीणां च वाचमनुसृत्यार्था वाचि उपतिष्ठन्त इत्ययं लौकिकवैदिकशब्दयोर्व्यत्यासः उत्तररामचरितकृता भवभूतिना उपवर्णितः।

"लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति॥"

(उ.रा. चरितम् १.१०)

परब्रह्माधिगममात्रे लक्ष्यीकृतदृष्टीन् वेदान्तिन आलक्ष्य त्रिपुरातापिन्युपनिषत् मैत्रायण्युपनिषच्च शब्दब्रह्मवेदनस्याऽवश्यकतां विधत्ते, शब्दब्रह्मज्ञानेनैव परब्रह्माधिगम इति चाऽवेदयति।

"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥" इति।

(त्रि. ता.उ. ४.१७, मैत्रा. ३.६ - २२)

शब्द एव वागिति वेदेषूच्यते। "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" (१.१) इति रघुवंशे कालिदासोऽपि शब्दमेव वाचमिति व्यवाहरत्। वाक्तत्त्वस्य महिमानः परब्रह्मणो महिमान इवानन्ताः। यथा परं ब्रह्म विश्वव्याप्तं तथैव वागपि - इति ऋक्संहितायामुच्यते-

"सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्" इति। (ऋ.सं. १०.११४.८)

शब्दाभावे मित्राणि कथं सख्यप्रयुक्तसुखमवगच्छन्ति? चालिन्या सक्तुमिव ये ज्ञानेन पूतानि वचांसि वदन्ति तेषां मङ्गलकरसम्पदाप्तिर्भवतीति ऋक्संहिता वदति -

"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।

अत्र सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि ॥" *इति।*

(ऋ.सं. १०.६१.२)

परन्तु दार्शनिकप्रपञ्चेषु शब्दः किं कथं च बोधयति इत्यत्र अस्ति महान् विवादः।

१.) तत्र प्रथमं शब्दानाम् अर्थासंस्पर्शित्वात् जात्यादीनां च शब्दार्थत्वानुपपत्तेः शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य दुर्वचत्वात् वाक्यानां अर्थप्रत्यायकत्वासमर्थनाच्च शब्दः न प्रमाणमिति बौद्धाः।

२.) शब्दस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्तोऽपि मीमांसकाः अपूर्वार्थबोधकः एव सः प्रमाणमिति उद्घोषयन्तोऽपि शब्दसमुदायरूपवाक्यस्य नियोगः अर्थः उत भावना इत्यत्र विवदन्ते।

३.) वैशेषिकास्तु शब्दप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तोऽपि न तस्य अनुमानापेक्षया अतिरिक्तत्वं मन्यन्ते।

४.) शब्दप्रामाण्ये एव दीक्षावन्तः शब्दब्रह्मवादिनः वैयाकरणाः तत्तत्पदाभिव्यक्तैः पदस्फोटादिभिः अर्थः अवबुध्यते इति वदन्ति। अतः तेषां मतेऽपि न साक्षादर्थबोधः।

नैयायिकानाम् आशयः -

५.) परन्तु नैयायिकास्तु सर्वमेतन्निराकृत्य विलक्षणां रीतिम् आतिष्ठन्ते। तेषां मते सर्वोऽपि शब्दः, "एकसम्बन्धिज्ञानं अपरसम्बन्धिस्मारक-विधया अर्थावबोधकः।" एवं च शब्दश्रवणेन वृत्त्या अर्थस्य स्मृतिः जायते। तदनन्तरं शाब्दबोधः इति तेषां सिद्धान्तः। तदुक्तं किरणावल्यां 'पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः' इति। तत्र पदपदार्थयोः सम्बन्धः वृत्तिशब्दवाच्यः मुख्यगौणभेदेन द्विविधः। तत्र मुख्यवृत्तेः शक्तिः इति गौणीवृत्तेः लक्षणा इति च व्यपदेशः। तत्र शक्तिस्तु अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छैव। अथवा अर्थप्रकारकशब्दविशेष्यकरूपा "इदम् अर्थं बोधयतु" इत्याकारिका।

तत्र पदानां शक्तिः कुत्र इति विषये नैयायिकानां 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' इति सूत्रमेव प्रमाणम्। एतत्सूत्रगत-व्यावर्तक-तुशब्दानुसारेण (जात्याकृतिव्यक्तिषु) त्रिष्वपि एकैव शक्तिः इति वदन्ति। उदाः

१.) गां मुञ्च, गां बधान इत्यादौ गोपदोपस्थितव्यक्तेः प्राधान्यम्।

२.) 'गौः न पदा स्पृष्टव्या' इत्यत्र जातिः मुख्या।

३.) 'पिष्टकमयी गौः' इत्यत्र आकृतेः मुख्यत्वम्। इति प्राचीननैय्यायिकाः भणन्ति। परन्तु नवीननैय्यायिकास्तु जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ पदशक्तिं स्वीकुर्वन्ति। तत्रापि जाति-तद्वैशिष्ट्य-तदाश्रयेषु एका शक्तिः। आकृतौ पृथक् शक्तिः इति तेषां मतम्।

अत्र व्यक्तिशक्तिवादिनां मते केचन दोषाः सन्ति। व्यक्तिमात्रे शक्तिरुच्यते चेत् - व्यक्त्यानन्त्यात् शक्त्यानन्त्यापत्तिः। एवं जात्युपलक्षिते शक्तिः इत्युक्तेऽपि स एव दोषः। न च उपलक्षणैक्यात् शक्तैक्यं इति वाच्यम्। उपलक्षणैक्यस्य शक्त्यैक्यानियामकत्वात् यथा च हरिपदात् सूर्याश्वयोः एकत्वोपक्षितयोः शक्तिग्रहेऽपि शक्यतावच्छेदकस्य सूर्यत्वस्य च अश्वत्वस्य च परस्परं भेदात् उभयोः शक्तिः भिद्यते एव। तथा प्रकृतेऽपि व्यक्तिभेदात् शक्तिभेदः सम्भवत्येव। जातिविशिष्टे शक्तिः इत्यत्रापि शक्तिव्यक्तिसम्बन्धानाम् अनन्तत्वात् शक्त्यानन्त्यापत्तिः। अत्र नैय्यायिकानां समाधानन्तु जात्याकृतिविशिष्टायामेव शक्तिरित्युच्यते। न तु व्यक्तिमात्रे।

अपि च जात्युपलक्षिते शक्तिरित्यत्र यः दोषः उक्तः सोऽपि नास्ति। यतः जात्याकृत्योः उपलक्षणत्वं न स्वीकृतम्। वस्तुतस्तु उपलक्षणैक्येन शक्त्यैक्यं वक्तुं शक्यते। तदादिपदस्थले उपलक्षणीभूत-वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकस्य ऐक्यात् शक्तैक्यम् उच्यते। परन्तु नैय्यायिकैः द्रव्यादिपदात् अभ्रान्तस्य घटत्वप्रकारकबोधवारणाय घटत्वोपलक्षिते घटे शक्तिः न स्वीक्रियते। अपि च जात्यादिविशिष्टे शक्तिरित्युच्यते चेदपि न शक्त्यानन्त्यापत्तिः। ईश्वरेच्छारूपायाः शक्तेः एकत्वाङ्गीकारात्। अत्र शक्त्यैक्यं च तत्पदजन्यबोधीयविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-विशेष्यत्वरूपम्। तस्य च एकत्वात् शक्त्यैक्यव्यवहारः। तथा च घटत्वनिष्ठघटविषयकबोधीयविषयतायाः एकत्वात् तादृशविषयताशालिसङ्केतरूपशक्तेः एकत्वव्यवहारः। सा च शक्तिः व्याकरणादिप्रमाणेन ज्ञायते इति नैयायिकरीतिः।

द्वैतवेदान्तस्य आशयः -

द्वैतवेदान्ते अस्माकम् अनुभवानुसारेण शब्दार्थयोः औत्पत्तिकः (स्वाभाविकः) कश्चन सम्बन्धः अङ्गीक्रियते। तदुक्तं आचार्यैः अनुव्याख्याने– 'नित्ययोगोऽपि शब्दानाम् अर्थेनैव निषिध्यते।' इति

परन्तु यदि शब्दार्थयोः स्वाभाविकः कश्चन सम्बन्धः अङ्गीक्रियते, तर्हि यथा व्युत्पन्नस्य शब्दार्थज्ञानं भवति तथा अव्युत्पन्नस्यापि बोधः भवतु इत्याक्षेपः, न हि अग्निगतदाहशक्तिः अविदितपुरुषस्य न दहतीति। इति शङ्का वर्तते। परन्तु चक्षुषः रूपप्रतीतिजनकत्वेऽपि आगन्तुकस्य पुरुषस्य सन्निकर्षस्य अभावे यथा चक्षुरिन्द्रियं रूपप्रतीतिं न जनयति। यथा च हेतोः साध्यसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तदनुसन्धानाभावे न साध्यप्रतीतिजनकत्वं तथैव शब्दस्यापि अर्थेन

स्वाभाविकसम्बन्धवतः न बोधकत्वम् इत्युच्यते।

अस्मत्सिद्धान्ते न्यायसिद्धान्तोक्त-इच्छायाः एव शक्तित्वं न स्वीक्रियते।

यतः प्रियङ्गौ यवशब्दं म्लेच्छाः प्रयुञ्जते। अन्ये तु दीर्घशूकविशेषे। एवं त्रिवृच्छब्दं लताविशेषे आर्याः प्रयुञ्जते। ऋषयस्तु अन्यत्र। एवम् एकस्यैव शब्दस्य अनियतप्रयोगादेव इच्छायाः एव शक्तित्वे बाधकानि।

ईश्वरानीश्वरेच्छयोः शक्तित्वे व्याकरणादिशास्त्रवैय्यर्थ्यप्रसङ्गः। यतः अस्मदादिसङ्केतानामपि अर्थावगमाङ्गत्वेन साधुत्वदर्शनात् ईश्वरसङ्केतानामेव साधुत्वं न अन्येषाम् इति नियमाभावात् साध्वसाधुशब्दप्रयोगनियामकव्याकरणादिशास्त्र-वैय्यर्थ्यप्रसङ्गः अस्त्येव।

अतः सङ्केतः एव अस्मन्मते न नियमः। किन्तु क्वचित् सङ्केतात् बोधकत्वम् अर्थविशेषे तु स्वाभाविकशक्त्या बोधः इत्यङ्गीकारात्। अपि च द्वैतसिद्धान्ते भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्थाः निखिला अपि' इत्युक्तरीत्या अनुगतजात्यनङ्गीकरात् व्यक्तावेव शक्तिरित्यङ्गीक्रीयते।

ननु व्यक्तेः आनन्त्यात् तत्र शक्तिकल्पनापेक्षया जातावेव शक्तिकल्पने लाघवं किल इति चेत् न अस्माभिः जातेरपि अनुगतत्वं नाङ्गीक्रियते इत्युक्तत्वात् अपि च जातिविशिष्ठम् एकमेव शक्यं प्रवृत्तिनिमित्तं विशिष्ठत्वम् इति उच्यते। अथवा व्यक्तिरेव शक्या, जातिस्तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति वा। नाद्यः विशिष्टत्वस्य अनुगतत्वाभावेन जातित्वाभावात्। द्वितीये च आकाशे जात्यादौ च प्रवृत्तिनिमित्तीभूतजातेरभावेन बोधाभावापत्तेः। यदि च आकाशादौ प्रवृत्तिनिमित्तान्तरं कल्प्यते तदा निमित्तद्वयकल्पनापेक्षया व्यक्तावेव शक्त्यङ्गीकारः लाघवम्। अपि च द्वैतसिद्धान्ते सकलपदानाम् इतरान्विततया स्वार्थबोधकत्वं विद्यते। न तु अभिहितान्वयबोधकत्वम्। अत्र अभिहितान्वयं नाम शक्त्या पदैः शुद्धाः अर्थाः अभिधीयन्ते। तादृशपदाभिहितैः अर्थैः अन्वयः प्रतीयते इति वादः अभिहितान्वयवादः भाट्टानाम्।

परन्तु अयं वादः असमीचीनः इति श्रीमदानन्दतीर्थैः प्रतिपादितम् अनुव्याख्याने। यतः शब्दास्तावत् शक्त्यपेक्षया अर्थगमकाः, प्राथमिकी शक्तिश्च वृद्धव्यवहारात्। स च व्यवहारः अन्विते एव। अतः पदानां योग्येतरान्विते एव शक्तिरित्यङ्गीकरणीयम्। अर्थात् पदार्थान्तरान्वितेन पदार्थेनैव अर्थबोधपुरस्सरं व्यवहारः युज्यते। न हि गौरिति गोशब्दप्रयोगमात्रेण व्युत्पित्सोः ज्ञानं भवति। किन्तु आनय, बधान इत्यादिप्रयोगे क्रियाद्यन्वितेनैव गोशब्देन व्युत्पित्सोः ज्ञानं भवति। ततश्च पदानां योग्येतरान्वितस्वार्था-भिधायकत्वम् अनुभवसिद्धत्वात् अङ्गीकृतम-स्मिन्मते। उक्तं च आनन्दतीर्थभगवत्पादैः, अनुव्याख्याने- "शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानाम् अनुभूयते" इति विवृतं च एतत्, श्रीमन्न्यायसुधायां श्रीमज्जयतीर्थश्रीचरणैः।

उपसंहारः -

विषयोऽस्ति विशालः। तथापि यथामति अनेन प्रबन्धेन परिचयप्रयत्न एव कृतो मया।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

गुणैकपक्षपातिनः विद्वांसः तान् दोषान् हंसक्षीरन्यायेन गृह्णन्तु इति सम्प्रार्थये।

ഢঌ৩ഢ

सहायकग्रन्थाः

- ग्रन्थः – काव्यादर्शः। संवत्सरः - २००८। रचयिता - आचार्य दण्डी। प्रसादिनी हिन्दी व्याख्यासहित - सम्पादकः – शिवनारायण शास्त्री।
- ग्रन्थः –उत्तरामचरितम्। रचयिता – भवभूतिः। संवत्सरः -१९९८। सम्पादकः डा. मुरारिलाल् अग्रवाल्। प्रकशनसंस्था –भण्डार्कर् ओरियण्टल् रिसर्च इन्स्टिट्यूट्. पुणे।
- ग्रन्थः – ऋग्वेदसंहिता। संवत्सरः - २०१०। सम्पादकः –के. एस्. अर्जुन। प्रकशनसंस्था –चौखम्बा . दिल्ली, संस्कृतप्रकाशन।
- ग्रन्थः – अनुव्याख्यानम्। रचयिता - श्रीमदानन्दतीर्थः। सम्पादकः –पि .एस् शेशगिरि आचार्यः। प्रकाशनसंस्था – तत्वसंशोधनसंसत् उडुपि।
- ग्रन्थः –श्रीमन्न्यायसुधा। रचयिता – जयतीर्थमुनिः। संवत्सरः -२०१०। सम्पादकः – हरिदासभट्। प्रकशनसंस्था पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्. बेङ्गलूरु।